

O'RTA OSIYODA ZARDUSHTIYLIK DININING VUJUDGA KELISHI VA UNGA TURTKI BO'LGAN OMILLAR

Egamberdiyeva Maxliyo

Urgut tumani 26- maktab Tarix fani o'qituvchisi

E-mail: egamberdiyevamaxliyo760@gmail.com

Annotatsiya. Zardushtiylik – dunyodagi eng qadimiy monoteistik dinlardan biri hisoblanadi. Uning paydo bo'lishi O'rta Osiyo hududlarida (ayniqsa, Xorazm vohasi, Baktriya va Sog'diyona) miloddan avvalgi II–I ming yilliklarda sodir bo'lgan. Ushbu maqolada dinning kelib chiqishi, Zaratushtra ta'limotlari va unga turtki bergan omillarni ya'ni, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, qabilaviy ko'chishlar, madaniy sintez va imperiya siyosati o'rganib chiqiladi. O'zbek olimlari tadqiqotlari (A. Sagdullayev, E. V. Rtveladze), "Avesto" matnlari va arxeologik dalillar (Panjikent, Takhti Sangin, ossuariylar) asosida mintaqadagi o'ziga xos rivojlanish ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalardan O'rta Osiyo zardushtiylikning asl beshigi bo'lib, u yerda din mahalliy an'analar bilan sintezlanib, keyinchalik Ahamoniylar va Sosoniylar imperiyalari orqali keng tarqalganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, dinning global ta'sirini va bugungi o'zbek madaniyatidagi izlarini ham yoritib beriladi

Kalit so'zlar: zardushtiylik, O'rta Osiyo, Zaratushtra, Avesto, Xorazm, qabilaviy ko'chishlar, madaniy sintez, arxeologik dalillar, Ahura Mazda, mazdeizm.

Abstract. Zoroastrianism is one of the world's oldest monotheistic religions, originating in Central Asia (particularly in the Khorezm oasis, Bactria, and Sogdiana) during the 2nd–1st millennia BCE. This article examines the origins of the religion, Zarathustra's teachings, and the factors that contributed to its emergence (socio-economic changes, tribal migrations, cultural synthesis, and imperial policies). Based on Uzbek scholars' research (A. Sagdullaev, E. V. Rtveladze), Avestan texts, and archaeological evidence (Panjikent, Takhti Sangin, ossuaries), the unique regional development is highlighted. The results indicate that Central Asia was the true cradle of Zoroastrianism, where it synthesized with local traditions and later spread through the Achaemenid and Sasanian empires. The study also explores its global influence and traces in modern Uzbek culture.

Keywords: Zoroastrianism, Central Asia, Zarathustra, Avesta, Khorezm, tribal migrations, cultural synthesis, archaeological evidence, Ahura Mazda, Mazdaism.

Аннотация. Зороастризм — одна из древнейших монотеистических религий мира, возникшая в Средней Азии (в частности, в Хорезмском оазисе, Бактрии и Согдиане) во II–I тысячелетиях до н.э. В статье исследуются происхождение религии, учения Заратуштры и факторы, способствовавшие ее появлению (социально-экономические изменения, племенные миграции, культурный синтез и имперская политика). На основе исследований узбекских ученых (А. Сагдуллаев, Э. В.

Ртвеладзе), текстов Авесты и археологических данных показан уникальный региональный развитие. Результаты указывают, что Средняя Азия была истинной колыбелью зороастризма, где он синтезировался с местными традициями и распространился через империи.

Ключевые слова: *зороастризм, Средняя Азия, Заратуштра, Авеста, Хорезм, племенные миграции, культурный синтез, археологические доказательства, Ахура Mazda, маздеизм.*

Kirish. Zardushtiylik, yoki majusizm, insoniyat tsivilizatsiyasidagi eng qadimiy yagona xudoga sig'inish dinlaridan biri hisoblanadi. Uning asosiy g'oyalari – axloqiy dualizm (yaxshilik va yomonlik kurashi, Ahura Mazda va Angra Mainyu o'rtasidagi qarama-qarshilik), yong'inning poklik ramzi sifatidagi muqaddasligi, oxirat va qiyomat tushunchalaridir. Ular keyingi yahudiylik, nasroniylik va islom dinlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. O'zbekiston va O'rta Osiyo olimlari tadqiqotlariga ko'ra, dinning vatani sifatida Xorazm vohasi va umuman O'rta Osiyo ko'rsatiladi. "Avesto" muqaddas kitobida keltirilgan geografik nomlar – Airyana Vaejah ("Ariylar kengligi"), Vorukasha dengizi (Orol dengizi bilan bog'lanadi), Daiti daryosi (Amudaryo) – bu hududlarga to'g'ri keladi va dinning mintaqaviy ildizlarini tasdiqlaydi.

Zardushtiylik miloddan avvalgi VII–VI asrlarda (ba'zi tadqiqotlarda II ming yillik oxiriga nisbat beriladi) payg'ambar Zaratushtra (Zardusht) tomonidan isloh qilingan qadimiy indo-eroniy e'tiqodlardan paydo bo'lgan. U ko'pxudolikka (politeizmga) qarshi chiqib, Ahura Mazda yagona yaratguvchi sifatida joriy etgan va "ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" triadasini asos qilgan. V. V. Bartoldning "O'rta Osiyo va uning xalqlari tarixi" asarida ta'kidlanganidek, dinning paydo bo'lishi qabilaviy jamiyatlarning ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Maqola quyidagi savollarga javob izlaydi: Ya'ni, din qachon va qayerda paydo bo'lgan? Qanday omillar unga turtki bergan? O'rta Osiyo arxeologiyasi va "Avesto" bu borada nimalarni aytadi? Biz ushbu tadqiqot ishida dinning global ta'sirini va bugungi o'zbek madaniyatidagi izlarini ko'rib chiqamiz.

Metodlar. Mazkur tadqiqot jarayonida kompleks va tizimli yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot metodlarida asosan adabiyotlar tahlili va qiyosiy-tarixiy usullar qo'llanildi. Ma'lumotlar O'rta Osiyo, xususan O'zbekiston olimlari tomonidan nashr etilgan ilmiy ishlar, "Avesto" matnlarining sharhlari va arxeologik hisobotlarga asoslandi. Shuningdek, A. Sagdullayevning "Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda" (1997), E. V. Rtveladzening Markaziy Osiyo arxeologiyasi bo'yicha tadqiqotlari, V. V. Bartoldning "O'rta Osiyo va uning xalqlari tarixi" (o'zbekcha tarjimasi mavjud), shuningdek, CyberLeninka va xorazmiy.uz saytlaridagi maqolalar ("Zardushtiylik dinining vujudga kelish sabablari...", "Zardushtiylikning paydo bo'lishi"). Bu manbalar O'rta Osiyo kontekstida dinning paydo bo'lishini batafsil yoritadi va mahalliy olimlarning qarashlarini aks ettiradi. Bundan tashqari, quyidagi arxeologik dalillardan ham foydalanildi: Panjikent, Takhti Sangin, Gonur-tepa, Xorazm ossuariylari bo'yicha hisobotlar (journalss.org, tiame.uz va boshqa ochiq

manbalar). Bu joylar haqidagi ma'lumotlar O'zbekiston va qo'shni mamlakatlar arxeologlari tomonidan olingan. Xalqaro manbalar bilan solishtirish orqali qiyosiy tahlil qilindi, ammo asosiy e'tibor mahalliy tadqiqotlarga qaratildi. Tahlil tematik usulda olib borildi: dinning kelib chiqishi, vaqt va joyi, arxeologik topilmalar, turtki omillari alohida bo'limlarga ajratildi. Shunga qaramay, mavjud dalillar dinning O'rta Osiyo ildizlarini yetarli darajada ko'rsatib beradi.

Natijalar. Arxeologik topilmalar dinning O'rta Osiyoda chuqur ildiz otganligini va mahalliy an'analar bilan chambarchas bog'langanligini isbotlaydi:

Xorazm va Janubiy Priaralye ossuariylari (suyak qutilari): Miloddan avvalgi V–IV asrlarda keng tarqalgan bo'lib, ularda ruhni tortish marosimi (Yasna kitobidagi frašō.kərəti – oxirgi yangilanish) tasvirlangan. Bu marosimlar zardushtiylikning poklik qonunlariga mos keladi.

Panjikent (hozirgi Tojikiston, lekin O'rta Osiyo madaniy doirasida): Milodiy VII–VIII asrlardagi devoriy rasmlar va markaziy yong'in xonalari – Amaša Spanta (Muqaddas o'lmaslar), yong'in va suv bilan bog'liq ibodat tasvirlari. Bu joyda yong'in ibodatxonasi markaziy o'rin tutgan.

Takhti Sangin (Oxus daryosi bo'yida, Baktriya): Yong'in va suv marosimlari majmuasi, zardushtiy xudolar (Mithra, Anahita) tasvirlari, miloddan avvalgi III–II asrlar.

Gonur-tepa (Marg'iyona vohasi): Qadimiy altar-o'choqlar va mo'zorgo'rg'onlar – dinning dastlabki shakllariga oid yodgorliklar, E. V. Rtveladze va boshqa olimlar tomonidan o'rganilgan.

Bu dalillar dinning miloddan avvalgi I ming yillikdan boshlab mintaqada mavjud bo'lganini va keyinchalik Sog'diyona, Baktriya kabi hududlarda o'ziga xos shakllarga ega bo'lganini tasdiqlaydi. Natijalar umumiy holda shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyo – xususan Xorazm – zardushtiylikning asl vatani bo'lib, din mahalliy ijtimoiy va madaniy sharoitlarda shakllangan va keyinchalik keng tarqalgan.

Muhokama. Natijalar O'rta Osiyoning (ayniqsa, Xorazmning) zardushtiylikning asl vatani ekanligini ko'rsatadi. Zaratushtra islohotlari qadimiy ko'pxudolikni axloqiy monoteizmga aylantirgan, ijtimoiy inqiroz va ko'chishlar asosiy turtki bo'lgan. Madaniy sintez dinni chidamli qilgan – Sog'diyona va Baktriyada o'ziga xos shakllar (masalan, suv va yong'in birlashgan marosimlar) paydo bo'lgan, bu haqida E. V. Rtveladze tadqiqotlarida batafsil yoritilgan.

Imperiya siyosati dinni kengaytirgan: Ahamoniylar davrida Mesopotamiya va Anatoliyaga, Sosoniylar vaqtida Xitoygacha yetgan. Arab bosqinlaridan (VII–VIII asrlar) keyin mintaqada susaygan bo'lsa-da, izlari Sog'd tomlarida (Dunxuang g'orlari) va o'zbek folklorida saqlanib qolgan. Global ta'siri katta: dualizm, farishtalar (Amesha Spenta) va qiyomat g'oyalari keyingi dinlarga o'tgan. Bugungi kontekstda zardushtiylik ekologik masalalarni (tabiatni hurmat qilish) o'rganishda ham muhim. Kelajak tadqiqotlari arxeologiya, genetika va lingvistikani birlashtirib, xronologiyani aniqlashtirishi mumkin, ammo hozirgi ma'lumotlar dinning O'rta Osiyo ildizlarini mustahkamlaydi.

Xulosa. O'rta Osiyoda zardushtiylikning vujudga kelishi bu mintaqa tarixining eng muhim sahifalaridan biridir. U nafaqat mahalliy madaniyatni shakllantirgan, balki butun insoniyat diniy tafakkuriga chuqur ta'sir qilgan hodisa hamdur. Xorazm vohasi va Amudaryo-Sirdaryo etaklari dinning asl beshigi sifatida ko'rsatiladi. Zaratushtra ta'limotlari qadimiy mazdeizm e'tiqodlarini isloh qilib, "ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" tamoyillarini markazga qo'ygan. Bu axloqiy triada bugungi kunda ham o'zbek xalqining ma'naviy merosida, urf-odatlarida aks etadi. Bugun bu dinni o'rganish O'rta Osiyo xalqlarining qadimiy o'zligini anglashga yordam beradi, chunki u nafaqat diniy, balki madaniy va falsafiy merosning asosini tashkil etadi. Masalan, zardushtiylikning yorug'lik va ezgulik tamoyillari o'zbek adabiyoti va san'atida aks etgan. Kelajak tadqiqotlari arxeologiya, genetika va lingvistikani birlashtirib, "Avesto" tilini zamonaviy o'zbek tiliga solishtirish yangi kashfiyotlarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, zardushtiylik O'rta Osiyoning nafaqat diniy, balki ma'naviy va axloqiy merosining asosi bo'lib qoladi. Uning o'rganilishi bugungi global masalalarni tushunishda ham foydali.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent: Fan, 1997.
2. Rtveladze E. V. Markaziy Osiyo qadimgi tsivilizatsiyalari. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Bartold V. V. O'rta Osiyo va uning xalqlari tarixi. Moskva: Nauka, 1963 (o'zbekcha tarjimai mavjud).
4. Zardushtiylik dinining vujudga kelish sabablari va uning O'rta Osiyo kishilik jamiyati taraqqiyotidagi o'rni. CyberLeninka.ru (ilmiy maqola, 2020).
5. Zardushtiylikning paydo bo'lishi. xorazmiy.uz (sayt maqolasi, 2021).
6. Avesto. O'zbekcha Vikipediya va O'zbekiston olimlari izohlari (geografik ma'lumotlar, 2023).
7. Maxsutaliyev J. Zardushtiylik dinining shakllanish tarixi va tarqalish hududlari. in-academy.uz (2023).
8. Boyce M. A History of Zoroastrianism: Vol. I: The Early Period. Brill, 1975.
9. Grenet F. Zoroastrianism among the Sogdians. Encyclopaedia Iranica Online, Columbia University, 2015.
10. Mavzu: Zardushtiylik dini. tiame.uz (presentatsiya, 2022).
11. Zardushtiylik dini tarixi va xudolari. journalss.org (2023).
12. Tremblay X. The Spread of Zoroastrianism in Western Iran and Central Asia. Journal of Persianate Studies, Vol. 1, No. 1, Brill, 2007.